

OBSERVAȚII ASUPRA STELELOR FUNERARE DE LA *POTAISSA*

Studiul monumentelor funerare a fost un subiect abordat destul de des în literatura de specialitate. Deși metodele de realizare efectivă a acestui tip de demers au diferit, interesul pentru acest domeniu a fost stimulat, mult timp, de considerarea monumentelor funerare ca principala sursă de studiu pentru domeniul mai larg al artei romane din Dacia¹.

În domeniul teoretizării au apărut unele articole care își propuneau să traseze principalele direcții de cercetare. Într-un articol de acum 30 de ani, Lucia Țeposu-Marinescu considera că arta romană din Dacia ridică două probleme:

1. depistarea vechiului fond autohton;
2. sesizarea elementelor artistice caracteristice Daciei Superior.

Sursele de studiu ar fi plastica (monumentele funerare, reliefuri, statui) și artele minore. Analiza stilistică ar trebui să discearnă piesele importate de cele lucrate aici, formele prelucrate din albumele de modele și modul de adaptare al lor la gustul local; alte obiective ale cercetării sunt depistate categoriilor sociale care au vehiculat anumite motive stilistice și a atelierelor (pe bază de descoperiri arheologice, asemănări stilistice)².

Mihai Gramatopol a considerat cronată cercetarea artei pe subdiviziuni administrative, căutarea fondului autohton și a elementelor caracteristice Daciei Superior. El opina că arta provinciei trebuie studiată în ansamblu, aria de cercetare trebuind împinsă de la arta majoră la arta minoră, de la capodoperă la produse de serie. În viziunea noutățile pe care le aduce Dacia cucerită când începuse o nouă orientare artistică (marcată de abolirea formei plastice, tratarea iluzionistă prin contraste luminoase concentrarea forței expresive a privirii în ochi).

Problema

constând din tradiția artizanală (tratează teme care se referă la fapte istorice, scene din viața reală) și tradiția formală (derivată din tradiția clasică). Tendința artizanală apare în artă după 180 d.Ch. - relieful nu se mai bazează pe dozarea părților sale ci pe contrastul lumina-umbră, perspectiva devine convențională, imaginile sunt plasate într-un plan unic, proporțiile dintre figuri respectă o ierarhie morală sau simbolică. Artă provincială se poate defini prin realizările destinate beneficiarilor regionali, datorate substratului fiecărei provincii, opus influențelor artei "centrale". Artizanalul substratului este o artă anistorică, ce există printre creații individuale având mai ales o tenta irațională; ea nu a fost solicitată să încarneze o idee socială la un nivel superior comunității tribale. În secolele III-IV d.Ch. se ridică în Imperiu o nouă clasă, alcătuită mai ales din barbari, dar antropomorfismul artizanal va ajunge să exprime dorința de ordine colectivă bazată pe valoarea creativă a individului și pe obediența sa³.

Andrei Bodor acordă artei provinciale romane o nota proprie asigurată de trei elemente - albumele de modele, creatorii artei provinciale, gustul și exigențele conducătorilor. În Dacia, arta romană se deosebește de celelalte provincii, are un pronunțat caracter greco-roman și oriental, reflectă gusturile și concepția coloniștilor și militarilor, ca și prezența autohtonilor (redarea costumației locale, reprezentarea unor podoabe). Pentru studierea aprofundată a artei romane din Dacia sunt necesari următorii pași:

- a) publicarea tuturor monumentelor descoperite;
- b) folosirea ultimelor rezultate din arheologie, epigrafie, studiul artei romane;
- c) stabilirea unei cronologii mai exacte a pieselor pe baza inscripțiilor, a veșmintelor și a coafurii.

¹ L. Țeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, în *SCIV*, 23, 2, 1972, p.215-216.

² Idem, *Ca privire la studiul artei provinciale în Dacia Superior*, în *StudiaUBB*, XI, 1, 1966, p.47-52.

³ M. Gramatopol, *Câteva puncte de plecare pentru studiul artei romane în Dacia*, în *SCIA*, 17, 1, 1970, p.47-52.

⁴ Idem, *Artizanal și provincial în arta romană - un alt mod de a pune problema*, în *SCIA*, 20, 2, 1973, p.201-209.

⁵ A. Bodor, *Aspecte ale artei romane în Dacia*, în *StudiaUBB*, 22, 1, 1967, p.20-28.

Metoda de lucru. Obiective.

Lucrarea își propune să sintetizeze informațiile referitoare la această categorie de monumente funerare de la *Potaissa* - fiind aici vorba doar de monumentele publicate. După strângerea materialului primar piesele au fost încadrate tipologic, plecându-se de la tipologia propusă de Lucia Țeposu-Marinescu, iar în finalul lucrării sunt observațiile referitoare la plastica pieselor.

Tipologia pieselor.

Lucia Țeposu-Marinescu propune următoarea tipologie pentru stelele din Dacia Superior și Dacia Porolissensis:

I. Stele aniconice.

A. Stele arhitecturale.

B. Stele nearhitecturale.

- 1) partea superioară dreaptă, fără elemente decorative arhitecturale, margine mulurată.
- 2) acoperământ la partea superioară, margine mulurată.
- 3) partea superioară dreaptă, margine mulurată, nișă în câmpul reliefului.
- 4) fronton pe partea superioară, margine mulurată.
- 5) fronton împrejmit pe partea superioară și nișă în formă de potcoavă.
- 6) fronton semicircular împrejmit și margine mulurată.

II. Stele iconice arhitecturale.

A. Nișă rectangulară.

- 1) fronton liber.
- 2) fronton împrejmit.

B. Nișă cu arc.

- 1) fronton împrejmit și nișă cu arc.
- 2) fronton împrejmit și medalion sub arc.
- 3) attică și nișă sub arc.
- 4) attică și medalion sub arc.
- 5) motiv decorativ pe partea superioară și medalion sub arc.

III. Stele iconice nearhitecturale.

A. Stele cu nișe rectangulară.

- 1) partea de sus dreaptă.
- 2) coronament pe partea superioară.
- 3) fronton pe partea superioară.

B. Nișă arcuită.

- 1) partea de sus dreaptă.
- 2) fronton pe partea superioară.

C. Medalion.

- 1) partea de sus dreaptă.
- 2) fronton pe partea superioară.

D. Nișă în formă de potcoavă.

- 1) partea de sus dreaptă.
- 2) fronton pe partea superioară.
- 3) attică pe partea superioară⁶.

Plecând de la această tipologie am încadrat astfel piesele turdene:

I.B. - fig.14, 15

II.A.2. - fig.4

III.A. - fig.16, 18

III.A.1. - fig.5, 17

III.A.2. - fig.3

⁶ L. Țeposu-Marinescu, *Funerary monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series, 128, 1982, p.23-24.

Fig. 1.

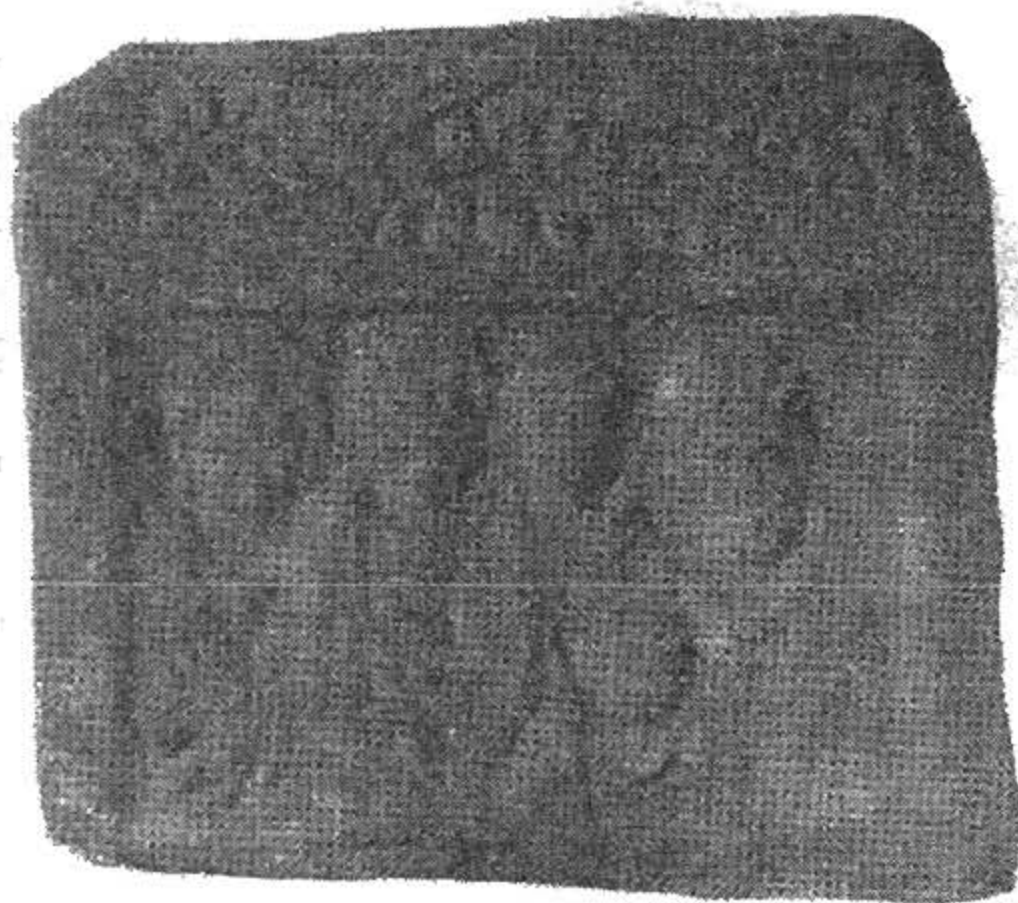

Fig. 2.

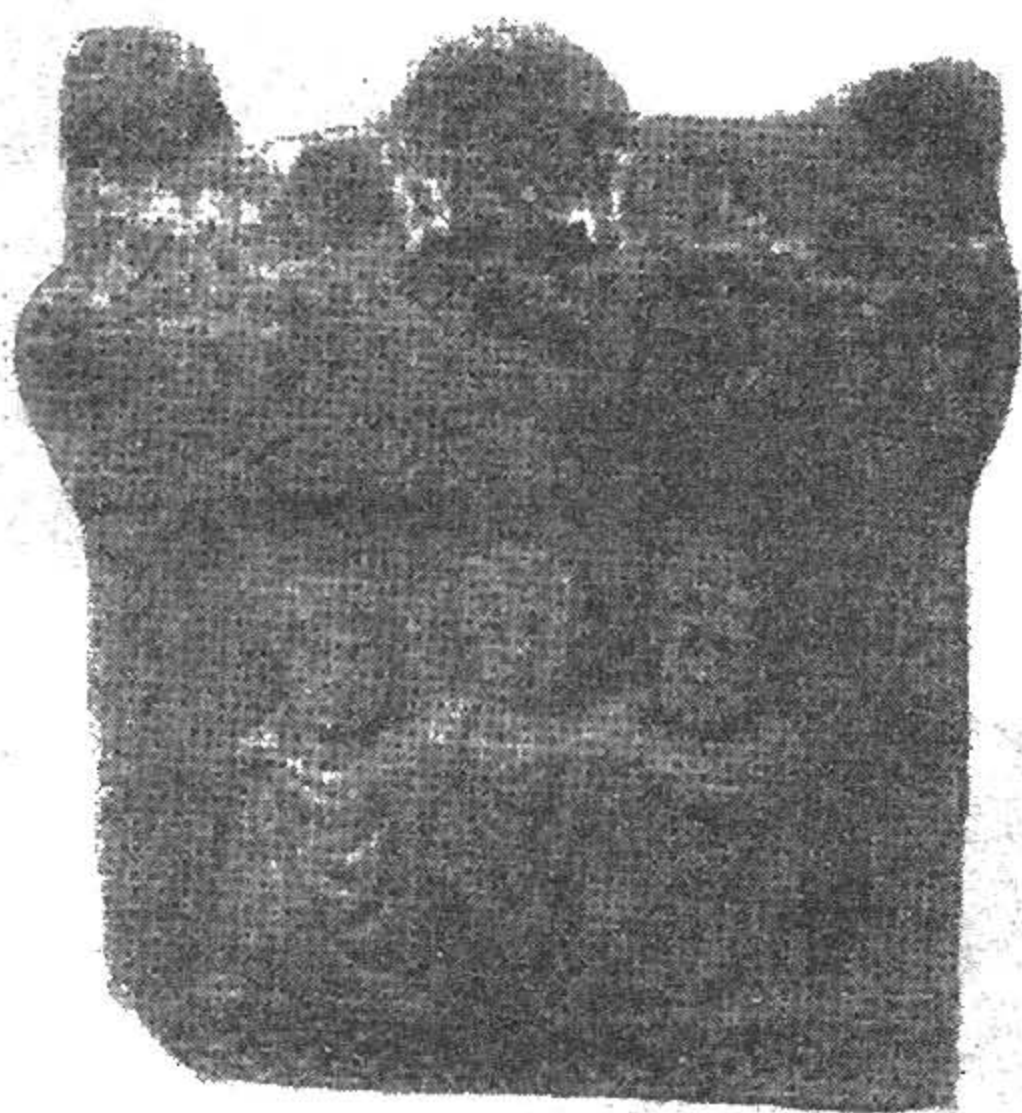

Fig. 3.

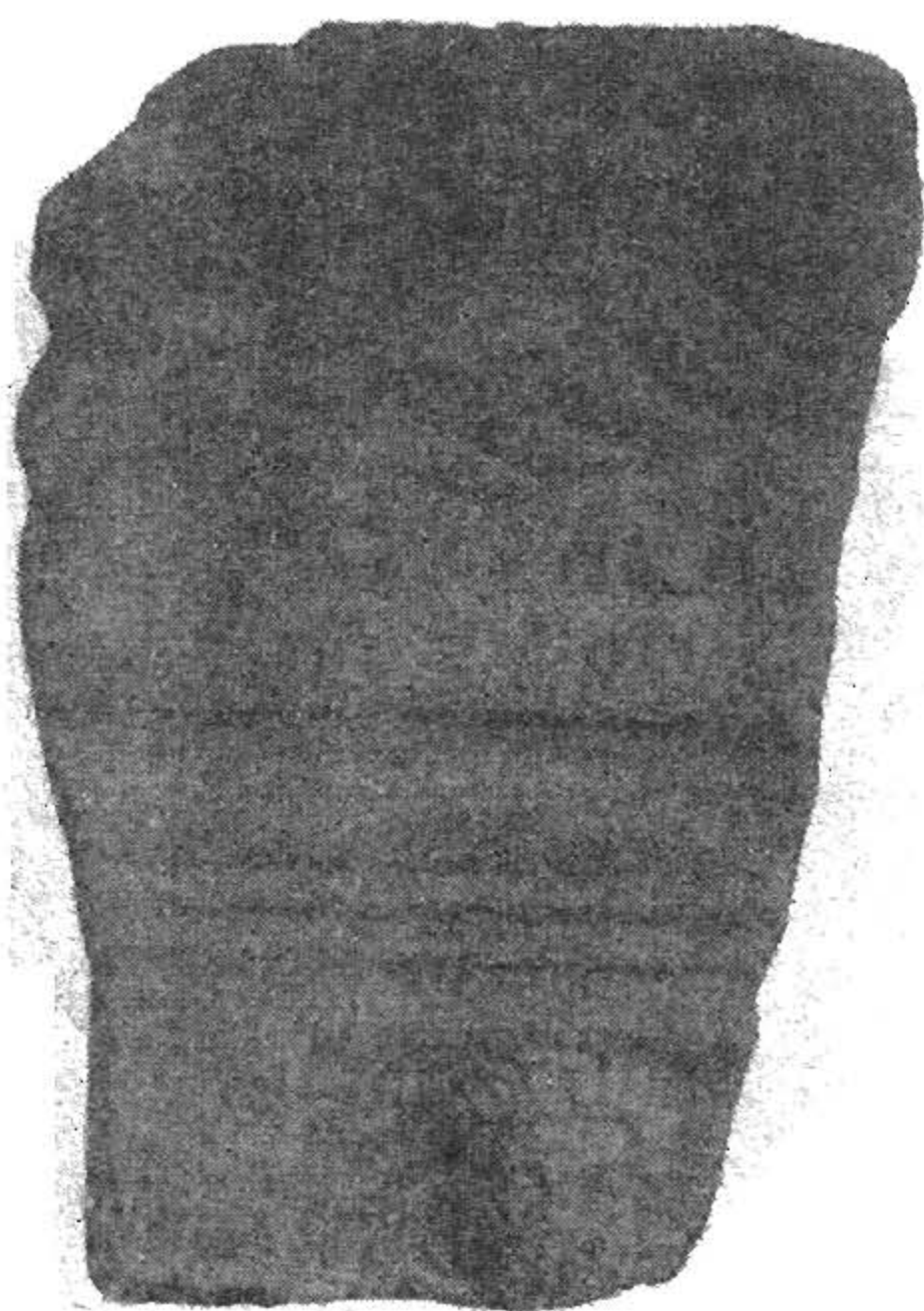

Fig. 4a.

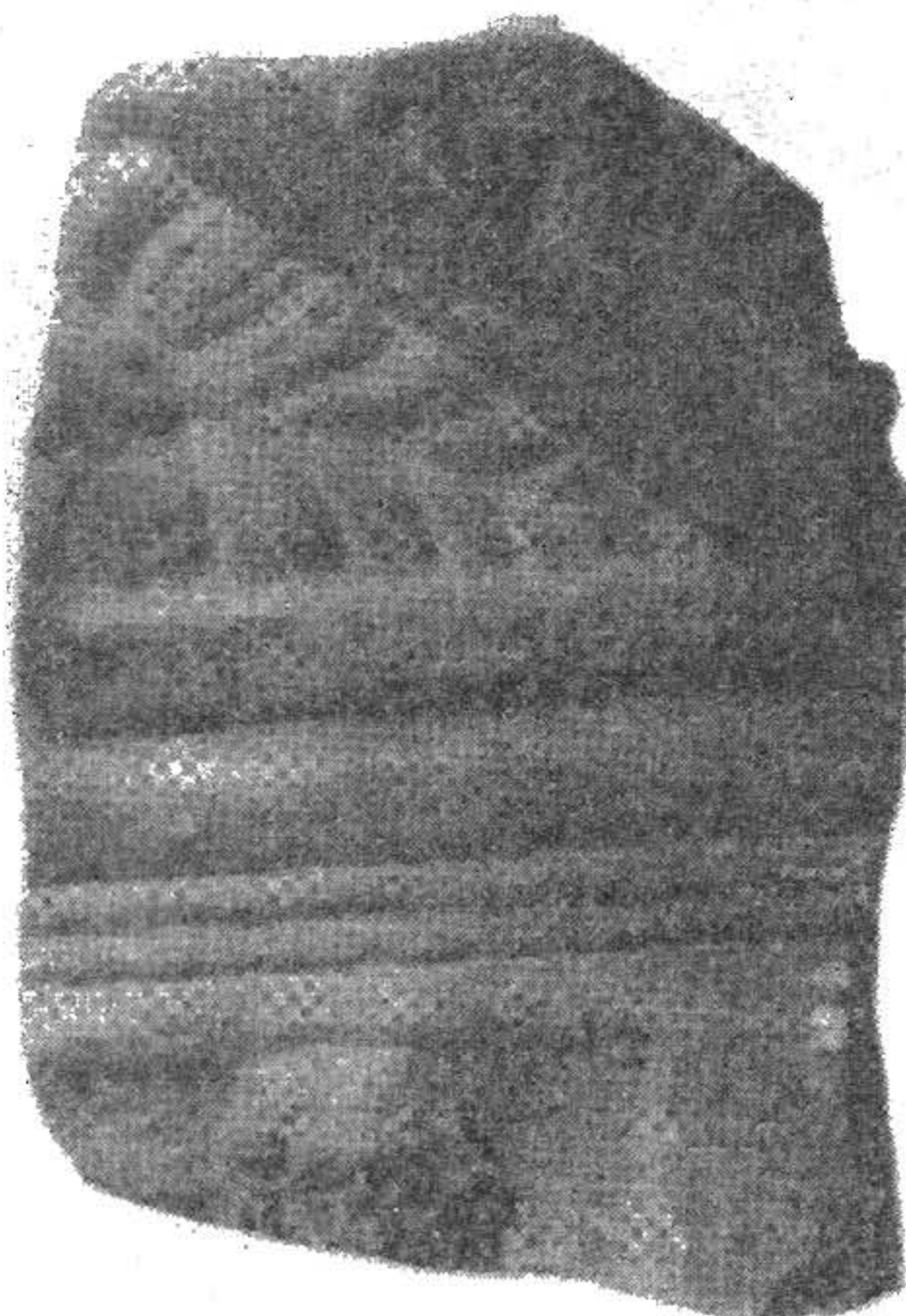

Fig. 4b.

Fig. 5.

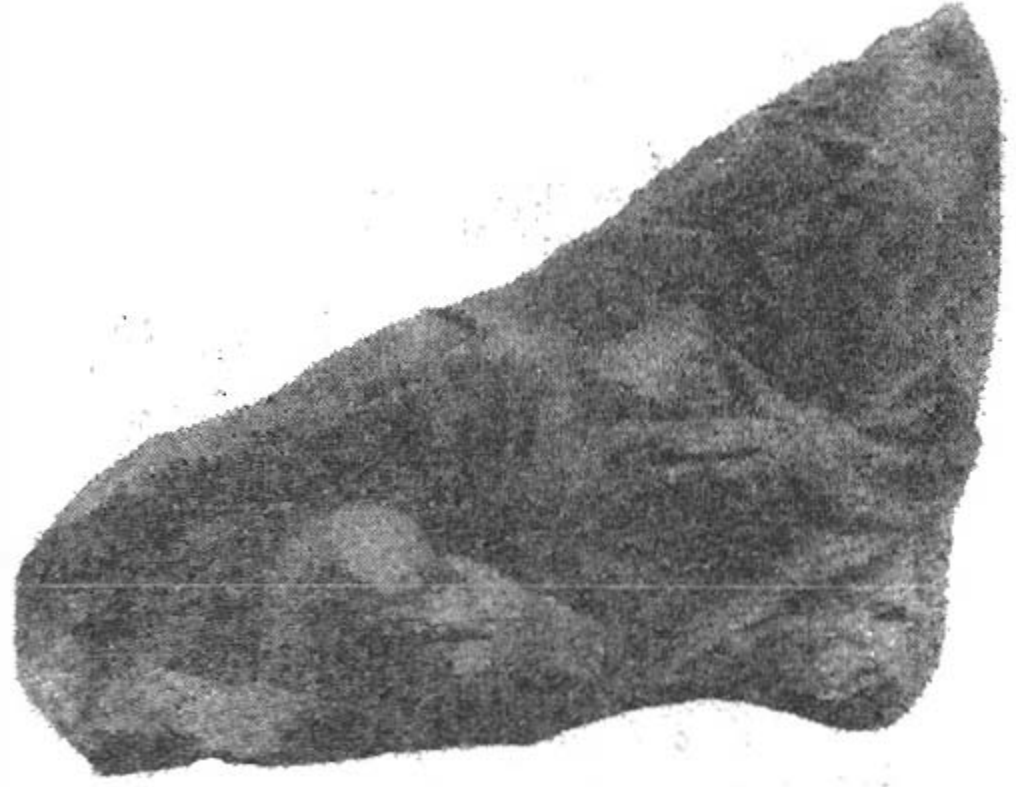

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

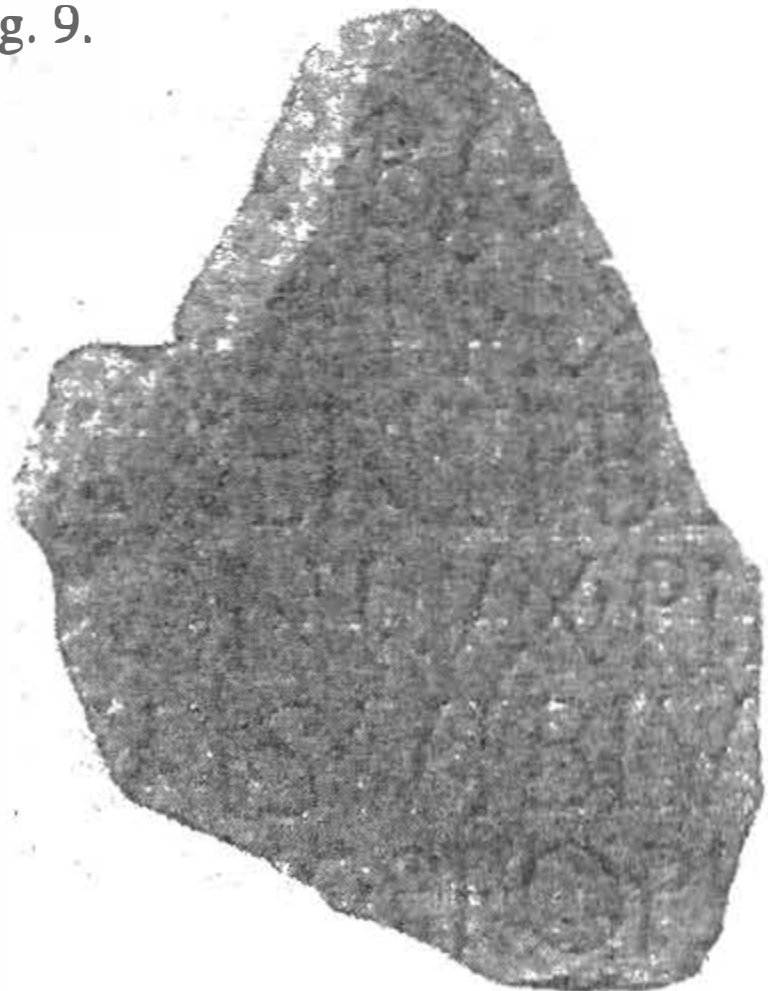

Fig. 10.

Fig. 11.

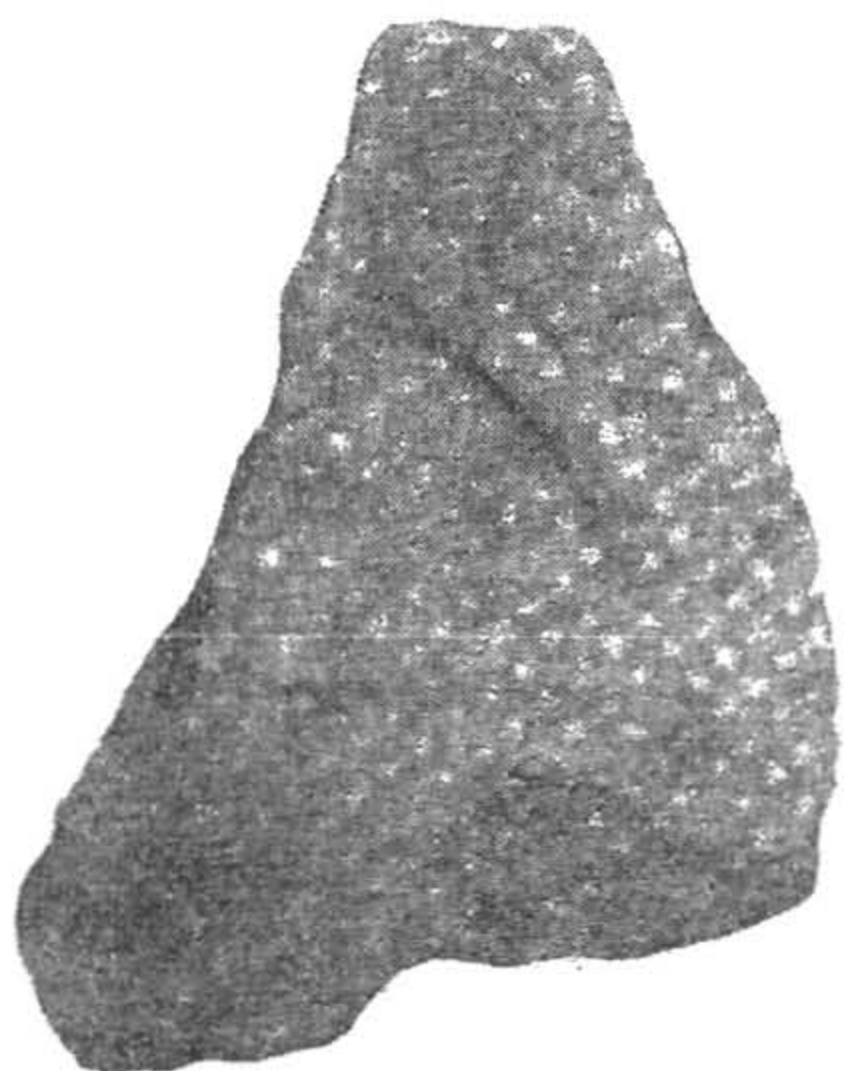

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 17.

Fig. 16.

Fig. 18.

III.A.3. - fig.1, 2

III.B.1. - fig.9, 11

Pe lângă aceste piese mai există altele fragmentare a căror clasificare nu am putut-o realiza din cauza stării de conservare: fig. 6, 7, 8, 10, 12, 13.

Plastica stelelor funerare.

Cuprinde la *Potaissa* reprezentarea portretului defuncțiilor (fig. 2, 3, 4, 9, 11, 15, 17, 18) și reprezentarea banchetului funebru (fig. 1, 5, 6, 14, 16).

Lucia Țeposu-Marinescu stabilește următoarele forme de banchet funerar:

I. banchet cu o singură persoană - decedatul stând pe *kliné*, sclavul așteptând în fața mesei. A pătruns în Dacia din Germania.

II. banchet cu două persoane - decedatul stând întins pe *kliné*, o femeie stând pe *kathedra* - cu analogii în Moesia Inferior și Bizanț.

III. banchet cu câțiva participanți - 4, 5 - tipic pentru Dacia. Un stadiu intermediar în dezvoltarea acestui tip iconografic este scena banchetului cu trei persoane. Scenele sunt caracterizate de dispunerea verticală și aranjarea simetrică a personajelor (corpurile nu mai sunt întinse pe *kliné* se pot observa doar busturile strânse laolaltă), de grija pentru redarea detaliată a mobilierului. Această scenă s-ar fi răspândit după aducerea legiunii a V-a Macedonica la *Potaissa*.

IV. banchet "simplificat" de tip Pannonic - *camillus* și *camilla* flanchează *mensa tripes*⁷.

Plecând de la această tipologie, am încadrat astfel piesele:

tipul III-fig.1, 5, 6; tipul II sau III - fig. 14, 16.

Pentru portretul defuncțiilor am preluat tipologia propusă de Al. Diaconescu:

Tipul I. Femeia poartă peste tunică o *palla*, care coborând peste umărul drept este apoi aruncată pe stângul, pentru ca în cută să își odihnească mâna dreaptă adusă la piept. Cu stânga întinsă pe lângă corp ține un fald al mantiei sau un măr. Dacă apare un copil, ea își odihnește mâna pe creștetul lui, sau îl ține de mână. Greutatea corpului se sprijină pe piciorul drept, puțin retras, în timp ce stângul, mai avansat, este relaxat - redă tipul "la grande Ercolanese".

Bărbatul poartă o *tunica manicata* strânsă la mijloc și apoi răsfrântă în jos, care-i ajunge până la genunchi. Peste ea are o *chlamis*, prinsă invariabil cu o fibulă rotundă pe umărul drept. Capătul mantiei atârnă pe spate, sau uneori un colț al ei este adus înapoi pe umărul stâng. În mâna stângă, ține un *volumen*, în timp ce cu dreapta, având două degete întinse, indică spre *volumen*. Uneori, în fața sa apare un copil și își odihnește mâna dreaptă pe creștetul acestuia. Subvariante:

Ia. imaginea defuncțiilor (defunctului) în întregime.

Ib. imaginea defuncțiilor de la mijloc în sus.

Ic-1. imaginea defuncțiilor în bust-pieptul, gâtul, capul.

Ic-2. imaginea defuncțiilor în bust-umerii și capul.

Tipul II. Cuprinde portrete în bust ale defuncțiilor. Bărbații poartă o tunică strânsă la gât sau tăiată drept, pe umeri o mantie. Femeile au peste tunică o *palla*, care se închide cruciș peste piept. Copiii reproduc vestimentația adulților.

Tipul III. Cuprinde portrete unde costumul local și stilul evidențiază proveniența din mediul neroman sau neromanizat⁸.

În baza acestei tipologii, piesele turdene se încadrează astfel:

Ia. - fig.17; Ib. - fig.2, 4, 15; Ic. - fig.9, 11; II. - fig.18.

Îmbrăcămintea a fost tratată de Lucia Țeposu-Marinescu într-un articol din 1976⁹ și reluată apoi

⁷ *Ibidem.*, p.47-49.

⁸ Al. Diaconescu, *Plastica funerară în Dacia Porolissensis* (lucrare de licență), Cluj-Napoca, 1979, p.29-40.

⁹ L. Țeposu-Marinescu, *Despre îmbrăcămintea populației din provincia Dacia*, în *Muzeul Național*, III. 1976, p.125-133.

în teza sa de doctorat publicată în limba engleză¹⁰. Bărbații poartă cel mai adesea tunica și mantia (*sagum*, *paenula*) iar destul de rar apar pe monumentele funerare pantalonii strâmți (*bracae*) și șosete de lână. Foarte rar apare reprezentată pe monumentele funerare *toga*. În acea perioadă era o haină purtată numai la ceremonii.

Mulți dintre cei care ridicau monumente funerare erau soldați, dar ei apar mai ales în *tunica* și *sagum* (purtau echipament militar numai în misiuni oficiale). Femeile poartă o tunică lungă până la pământ și se acoperă cu o *palla*. Această situație generală se verifică și pe monumentele de la Potaissa (fig. 1, 2, 3, 5, 11, 15, 17).

Reprezentările plastice de pe monumentele funerare au fost valorizate diferit de către cercetători. Mihai Gramatopol consideră portretul defuncților ca fiind pur convențional, fără valoare istorică¹¹. Lucia Țeposu-Marinescu îi admite o valoare relativă, considerându-l important pentru veșminte, coafură (ca indicii de datare) și pentru trăsăturile stilistice (care ar putea indica diversele ateliere)¹².

În privința banchetului funebru, Andrei Bodor susține că inițial acesta a apărut ca o formă de venerare a eroilor în cultul divinităților chtoniene - Hades, Dioscurii, Asclepios - iar mortul apare ca erou ce se ospătează. Ulterior locul eroului este luat de mort și de familia sa, iar banchetul devine un simbol formal al cultului morților, al credinței în nemurire. În final, banchetul pierde legătura cu defunctul, apărând astfel scena banchetului simplificat din Pannonia¹³.

Gabriela Bordenache restrânge semnificația scenei la cultul unui mort eroizat¹⁴. Alexandru Diaconescu operează în acest caz distincția între banchetul etern de pe Câmpiile Elizee, unde defunctul banchetua alături de eroi și *Manii* altora, și *dapiscina* închinată de cei vii defunctului și la care participă și umbra acestuia.

Apare astfel scena banchetului cu mai multe personaje pe *kliné* (Macedonia, Moesia Inferior, Dacia Porolissensis) și cea a banchetului simplificat (Pannonia) pe care sunt figurate două personaje pe flancurile *mensa-ei tripes* făcând libații (sunt rude ale defunctului sau inițiați, nu *camilli*)¹⁵.

Atelierele pot fi documentate pe bază de descoperiri arheologice sau a caracteristicilor stilistice. O descoperire arheologică clară a fost realizată de Ion Mitrofan¹⁶ în 1964 pe panta de est a "Dealului Zânelor", iar o serie de monumente cu trăsături stilistice asemănătoare a fost stabilită de către Ana Cătinaș și Ana Hopârtean¹⁷ (fig. 2, 3, 4, 15).

SILVIU CHIȘ
Universitatea "Babeș-Bolyai"
Cluj-Napoca

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1-6, 9, 11, 14-18 - stele cu reprezentarea banchetului funebru.

Fig. 7-8, 10, 13 - fragmente neclasificate.

Fig. 12 - stea cu reprezentarea Cavalerului Trac.

¹⁰ Idem, *Funerary monuments...*, BAR, p.53-55.

¹¹ M. Gramatopol, *Dacia antiqua*, București, 1982, p.146-147.

¹² L. Țeposu-Marinescu, *op.cit.*, p.51.

¹³ A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, p.43.

¹⁴ G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria d'eta romana nella Moesia Inferior*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 255.

¹⁵ Al. Diaconescu, *op.cit.*, p.57-61.

¹⁶ I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p.517-524.

¹⁷ A. Cătinaș, A. Hopârtean, în *ActaMN*, XV, 1978, p.207-211.

Ilustrațiile au fost reproduse după:

(Die Abbildungen würden reproduziert nach:)

- M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda, Turda, 1973.*
(fig. 1, 2, 3, 4-b, 5, 6, 7, 8, 9)
- A. Căținaș, A. Hopârtean, *Două monumente funerare din Potaissa, în ActaMN, XV, 1978,*
p.209-211. (fig. 15,16)
- E. Bujor, *Monumente arheologice de la Potaissa, în Apulum, VI, 1967, p.183-208;*
(fig. 4-a, 10,11,12,13)
- W. Wollman, în *Potaissa, I, 1978.* (fig.17,18)
- I.I. Russu, în *SCIVA, 18, 1961.* (fig.14)

BEMERKUNGEN ZU DEN GRABSTERNEN VON POTAISSA

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Arbeit stellt einen Teil einer umfangreicheren Studie über die Grabmale von *Potaissa* dar. In dieser Arbeit beschränkt sich der Autor auf die Kategorie der Grabsterne er stellt die bisherigen Beiträge zur Historiographie des Problems vor, klassifiziert sie nach ihrer Typologie und beschreibt sie vom plastischen Standpunkt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1-6, 9, 11, 14-18 - Sterne mit Darstellung der Totenfeier.

Abb. 7-8, 10, 13 - Unklassifiziert Brückstücke.

Abb. 12 - Sterne mit Darstellung des Thrakischen Ritters.